

in dit boek heeft slechts betrekking op de buitenkant van het leven van Erkelens. Daarmee blijft de hoofdvraag van De Bas onbeantwoord. Dat gaat evenzeer op bij het doorgronden van de motieven van de bekeringsgeschiedenis. De wielrenner Erkelens was duidelijk op zoek, dat valt te concluderen uit zijn gedrag. Maar de man zelf heeft zich blijkbaar nooit uitgesproken over die zoektocht.

Fred Vogelzang

M. M. A. Altena, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland (1890-1919)* (Dissertatie Nijmegen 2003; Amsterdam: Aksant, 2003, 328 blz., € 35,-, ISBN 90 5260 117 8).

Een proefschrift dat eruit ziet als een tentoonstellingscatalogus, dat kom je niet vaak tegen. *Visuele strategieën* van Marga Altena is prachtig uitgegeven. De vraagstelling staat in een lange traditie van vrouwengeschiedenis over vrouwenarbeid en is ook actueel: hoe brachten foto's en films fabrieksarbeid van vrouwen in beeld, welke beeldvorming over fabrieksarbeidsters leverde dit op en welk doel hadden makers en opdrachtgevers met die beelden? Altena onderscheidt drie opdrachtgevers: fabrikanten, de arbeidsinspectie en de vrouwenbeweging. Alle drie produceerden zij beelden van fabrieksarbeidsters die de publieke beeldvorming en het debat over fabrieksarbeid door vrouwen beïnvloedden.

Hoe werkt Altena met de bronnen? Ze beschrijft ten eerste hoe fabrieksarbeidsters 'formeel en inhoudelijk' werden weergegeven. Dit is de 'afbeelding met de begeleidende tekst.' Dit kan al veel opleveren. Bij voorbeeld in een reportage over huisindustrie van de arbeidsinspectie worden de activiteiten van mannen op de foto in het bijschrift meestal benoemd als beroep: 'zeildoekwever'. Het werk van de vrouwen wordt benoemd als bezigheid, zoals 'vrouw spoelt het garen', 'erwtelen' of 'tabakstrippen' of helemaal niet genoemd. De volgende stap van Altena is analyse van de relatie tussen de vorm, de beeldvorming en het gebruik van foto's en film, en daarmee het zoeken naar de ideologische boodschap van de bronnen. Veel tijd is gaan zitten in het opsporen van informatie over de herkomst van de beelden.

Het analyseren van foto's als bronnen van historische documenten, gelijkwaardig aan tekstuele bronnen is tamelijk pionierswerk, waarbij verschillende disciplines om de hoek komen kijken. Altena is kunsthistorica en gebruikt iconografie en iconologie. Deze methode, ontwikkeld door Panofski in 1939, is gebaseerd op het onderscheid tussen beschrijving, interpretatie, en de bedoeling van een 'kunstenaar'. Voor Altena is de kunsthistorische benadering van het artistieke motief minder interessant dan het in kaart brengen van de belangen van opdrachtgevers en toeschouwers. In de semiotiek en het structuralisme, die beeldmateriaal als onderdeel van een betekenisstelsel beschouwen, vindt zij meer aanknopingspunten. Hoe is het beeld gemaakt en hoe wordt het toegepast?

Literatuurwetenschappers als Mieke Bal en Maaike Meijer beschouwen een beeld als een 'verhaal'. Daardoor kun je verschillende posities in kaart brengen. Die van de organisator/opdrachtgever; de fotograaf/filmer én de afgebeelde mensen zelf: de opzichthouders en werkende vrouwen op locatie. Bestaande hiërarchische structuren in de

samenleving worden door foto's bevestigd of weersproken. Klasse, etniciteit en sekse spelen een rol, waarbij Altena het meeste oog heeft voor sekse en klasse.

'Intertekstualiteit' is een ander instrument bij de analyse van foto's en films. Daarbij gaat het om het vaststellen van overeenkomsten en/of verschillen met de bestaande beeldcultuur. Werden de fabrikanten, arbeidsinspectie en vrouwenbeweging bij de verbeelding van fabrieksarbeidsters beïnvloed door de bestaande beeldcultuur? Welke overeenkomsten en verschillen zijn er bijvoorbeeld met bekende afbeeldingen op prenten en schilderijen? Toen in de jaren negentig van de negentiende eeuw de fotografische bedrijfsreportage opkwam, sloot deze aan bij een traditie uit de schilderkunst. Vissers en boeren werden bijvoorbeeld door Jozef Israëls 'op pittoreske wijze' geschilderd. Een foto uit 1895 van armoedige eikschillers sloot hier qua beeld bij aan. Ruim tien jaar later fungeerde ditzelfde beeld als documentatie van de armzalige levensomstandigheden van de arbeiders.

In de analyse spelen ook de technische mogelijkheden van film en fotografie een rol. Een interessante manier van kijken is tenslotte de 'gaze'; het benoemen van de effecten van de blik van de camera, en van de toeschouwer, van de afgebeelde personen onderling of die van de afgebeelde personen naar degene die het beeld bekijkt (de toekomstige onbekende toeschouwer). De dwingende werking van 'the gaze', vragend of gebiedend, voyeuristisch of inspecterend, bepaalt de werking en het gebruik van de opname.

De fotoanalyse is boeiend en foto's maken vrouwenarbeid zichtbaar die in tekstuele bronnen vaak onvermeld blijft. Vooral de beschrijvingen van het beeldmateriaal vond ik interessant. Ik bekeek de foto's veel beter dan in een tekstueel boek met illustraties en was me veel beter bewust van mijn eigen 'gaze'. Mooi commentaar van Altena bij een foto van arbeidsters in een tennisballenfabriek, waarop de afgebeelde arbeidsters naar hun werk kijken, terwijl een collega van achter het raam steeds bekijkt hoe de opname wordt gemaakt en de fotograaf zelf als schaduw in het raam is te zien: 'Als bij een tenniswedstrijd kaatsen de blikken van toeschouwer en de afgebeelde personen heen en weer.'

Fabrieksarbeidsters waren een omstreden groep, met een sociaal marginale positie. De discussie over hun arbeid verschoof van onzedelijkheid naar veiligheid, mede onder invloed van de foto's van de arbeidsinspectie. Intussen nam het aantal fabrieksarbeidsters toe. Fabrikanten poogden hun arbeidsters positief op de foto te krijgen, zoals het 'Blue Band meisje' dat op een reclame voor dit Unilever product fungeert. Maar of hier ook het commerciële argument niet net zo hard speelde als de wens om een positief beeld van de nette en zedelijke fabrieksarbeidster neer te zetten, is een kwestie waar Altena niet op ingaat. De vrouwenbeweging beïnvloedde de beeldvorming over (fabrieks)arbeid van vrouwen door het organiseren van tentoonstellingen, waarop verzorgde arbeidsters hun werk demonstreerden.

Visuele strategieën is meer een boek om door te bladeren dan om van a tot z te lezen. Iedere keer dat ik er weer in begon, struikelde ik over de onduidelijke formuleringen of ronduit slechte zinnen, waardoor het eindeloos duurde voor ik het uit had. Een voorbeeld van zo'n zin: 'De eerste filmbeelden van fabrieksarbeidsters die in Nederland te zien waren, betroffen de korte filmpjes waarmee de uitvinding van de gebroeders Lumière werd gepresenteerd.' Ik had bijna het grote nieuws gemist! Het bijzondere feit dat de eerste film in Nederland over fabrieksarbeidsters ging! Heel jammer dat Altena zich naast

een fantastische vormgeving (met noten in de zijlijn van de bladzijden — heel prettig!) niet ook een gedegen eindredactie heeft gegund, want het thema en de aanpak van haar onderzoek zijn belangrijk in ons tijdperk waarin ‘beeldcultuur’ steeds prominenter wordt. Alleen al de lange lijst met vrouwelijke fotografen die als bijlage is opgenomen, biedt veel aanknopingspunten voor vervolgonderzoek. Waarom waren er zoveel beroepsfotografes geboren in Nederlands-Indië?, om maar eens een vraag te noemen, die bij mij opkwam.

Dineke Stam

B. Widdershoven, *Het dilemma van solidariteit. De Nederlandse onderlinge ziekenfondsen, 1890-1941* (Dissertatie Universiteit van Tilburg 2005, HiZ-reeks Geschiedenis zorgverzekeringen I; Amsterdam: Aksant, 2005, 336 blz., € 29,90, ISBN 90 5260 195 X).

Onderlinge fondsen zijn verzekeringen zonder winstoogmerk die door de leden bestuurd worden en die zich doorgaans richtten op arbeiders en kleine middenstand, twee groepen die rond 1900 vaak als ‘minvermogenden’ werden aangeduid. De aanbieders van zorg, in kringen van zorgverzekeraars doorgaans betiteld als ‘medewerkers’, waren bij deze fondsen niet in het bestuur vertegenwoordigd. De oudste onderlinge ziekenfondsen werden in het begin van de negentiende eeuw gesticht. Vaak boden zij niet alleen een verzekering tegen de kosten van medische behandeling en verpleging, maar ook een ziekengeld- en een begrafenisverzekering aan. Toen in 1941 in Nederland in het Ziekenfondsenbesluit de verplichte ziekenfondsverzekering werd ingevoerd, was reeds 45,6% van de bevolking vrijwillig verzekerd. In de grote steden lag dit percentage nog hoger. Tot ca. 1920 opereerden de onderlinge ziekenfondsen op een open markt waar zij moesten concurreren met andere ziekenfondsen. Met name de commerciële fondsen in de Randstad en de fondsen sedert 1914 gesticht en beheerd door de Nederlandse maatschappij tot bevordering der geneeskunst bezaten een groot marktaandeel. De onderlinge fondsen konden in Nederland daardoor veel minder invloed uitoefenen dan in Duitsland en België.

Verzekeringen en dus ook onderlinge ziekenfondsen zijn een vorm waarin mensen uiting geven aan solidariteit. Door samen de risico's op te vangen stond men sterker. De drijfveer om lid te worden kon rationeel en utilitair zijn, maar ook idealisme en het gevoel tot een groep te behoren konden mensen ertoe brengen zich aan te sluiten. In het eerste geval spreekt de literatuur van koude, in het laatste geval van warme solidariteit.

Brigitte Widdershoven onderzocht hoe men in vijf fondsen gevestigd in Amsterdam, Delft, Deventer, Ede en Limburg (het laatste fonds bestreek de gehele provincie Limburg) de solidariteit in de praktijk bracht. De archieven van deze fondsen bleken voldoende materiaal te bevatten. Zij promoveerde hierop op 4 november 2005 (promotoren prof. Karel Veraghtert (UvT) en dr. Marjolein 't Hart (UvA)). Haar voornaamste vragen waren welke externe en interne factoren het beleid beïnvloedden en welke bedreigingen een rol speelden. Bij dit laatste valt te denken aan interne wel te beïnvloeden factoren zoals fraude en misbruik door leden en behandelaars en aan externe niet te beïnvloeden factoren zoals

een fantastische vormgeving (met noten in de zijlijn van de bladzijden — heel prettig!) niet ook een gedegen eindredactie heeft gegund, want het thema en de aanpak van haar onderzoek zijn belangrijk in ons tijdperk waarin ‘beeldcultuur’ steeds prominenter wordt. Alleen al de lange lijst met vrouwelijke fotografen die als bijlage is opgenomen, biedt veel aanknopingspunten voor vervolgonderzoek. Waarom waren er zoveel beroepsfotografes geboren in Nederlands-Indië?, om maar eens een vraag te noemen, die bij mij opkwam.

Dineke Stam

B. Widdershoven, *Het dilemma van solidariteit. De Nederlandse onderlinge ziekenfondsen, 1890-1941* (Dissertatie Universiteit van Tilburg 2005, HiZ-reeks Geschiedenis zorgverzekeringen I; Amsterdam: Aksant, 2005, 336 blz., € 29,90, ISBN 90 5260 195 X).

Onderlinge fondsen zijn verzekeringen zonder winstoogmerk die door de leden bestuurd worden en die zich doorgaans richtten op arbeiders en kleine middenstand, twee groepen die rond 1900 vaak als ‘minvermogenden’ werden aangeduid. De aanbieders van zorg, in kringen van zorgverzekeraars doorgaans betiteld als ‘medewerkers’, waren bij deze fondsen niet in het bestuur vertegenwoordigd. De oudste onderlinge ziekenfondsen werden in het begin van de negentiende eeuw gesticht. Vaak boden zij niet alleen een verzekering tegen de kosten van medische behandeling en verpleging, maar ook een ziekengeld- en een begrafenisverzekering aan. Toen in 1941 in Nederland in het Ziekenfondsenbesluit de verplichte ziekenfondsverzekering werd ingevoerd, was reeds 45,6% van de bevolking vrijwillig verzekerd. In de grote steden lag dit percentage nog hoger. Tot ca. 1920 opereerden de onderlinge ziekenfondsen op een open markt waar zij moesten concurreren met andere ziekenfondsen. Met name de commerciële fondsen in de Randstad en de fondsen sedert 1914 gesticht en beheerd door de Nederlandse maatschappij tot bevordering der geneeskunst bezaten een groot marktaandeel. De onderlinge fondsen konden in Nederland daardoor veel minder invloed uitoefenen dan in Duitsland en België.

Verzekeringen en dus ook onderlinge ziekenfondsen zijn een vorm waarin mensen uiting geven aan solidariteit. Door samen de risico's op te vangen stond men sterker. De drijfveer om lid te worden kon rationeel en utilitair zijn, maar ook idealisme en het gevoel tot een groep te behoren konden mensen ertoe brengen zich aan te sluiten. In het eerste geval spreekt de literatuur van koude, in het laatste geval van warme solidariteit.

Brigitte Widdershoven onderzocht hoe men in vijf fondsen gevestigd in Amsterdam, Delft, Deventer, Ede en Limburg (het laatste fonds bestreek de gehele provincie Limburg) de solidariteit in de praktijk bracht. De archieven van deze fondsen bleken voldoende materiaal te bevatten. Zij promoveerde hierop op 4 november 2005 (promotoren prof. Karel Veraghtert (UvT) en dr. Marjolein 't Hart (UvA)). Haar voornaamste vragen waren welke externe en interne factoren het beleid beïnvloedden en welke bedreigingen een rol speelden. Bij dit laatste valt te denken aan interne wel te beïnvloeden factoren zoals fraude en misbruik door leden en behandelaars en aan externe niet te beïnvloeden factoren zoals